

शिवराजविजये स्वराज्यचेतनाया आदर्शराजधर्मस्य च समीक्षात्मकमध्ययनम्

डॉ. अशोक कुमार आजाद

प्रधानाचार्य, नागार्जुन उमेश संस्कृत महाविद्यालय, तरौनी, दरभंगा, बिहार

सारांश

अम्बिकादत्तव्यासस्य शिवराजविजये स्वदेशाभिमानः, राजनीतिकं सङ्घटनम्, प्रजारक्षणं राजकीयशक्तेर्मर्यादा च परस्परसम्बद्धानि विषयवस्तूनि सन्ति। प्रस्तुतलेखे स्वराज्यचेतनायाः स्वरूपं राजधर्मस्य निकषेण परीक्ष्यते। मूलकथायाः संवादानां समीपपाठः, राजधर्मविषयकाणां शास्त्रीयवचनानां तुलना, आधुनिकसंस्कृतसाहित्यविमर्शस्य इतिहासलेखनस्य च सापेक्षः उपयोगः अध्ययनस्य आधाराः। स्वदेशानुरागविषयकं शिववीरस्य वचनम्, मुनिवेषधारिणां सङ्घटनम्, रोशनारया सह संवादः, जयसिंहस्य सन्धिसमर्थनं च विवेचनस्य केन्द्राणि भवन्ति। एतेषु प्रसङ्गेषु स्वराज्यस्य अभिलाषः केवलं परकीयशासनविरोधेन न पर्यवस्यति; प्रजानां विश्वासः, शासकस्य आत्मसंयमः, युद्धपीडायाः शमनं च तस्य मूल्यनिर्णये प्रविशन्ति। तथापि समव्यवहारस्य उद्घोषः राजकीयप्रयोजनार्थं व्यक्तेः साधनीकरणेन सह कथायां वर्तते। अयमेव द्वन्द्वः ग्रन्थस्य समीक्षात्मकपाठं सार्थकं करोति। अध्ययनस्य निष्कर्षोऽयं यत् शिवराजविजयस्य स्वराज्यचेतना सांस्कृतिकात्माभिमानमूला सती प्रजाहितेन समर्थनीयं शासनादर्शं कल्पयति; तस्य आदर्शस्य सामर्थ्यं सीमा च पात्राणां निर्णयेषु प्रकाशते।

बीजशब्दाः शिवराजविजयः, अम्बिकादत्तव्यासः, स्वराज्यचेतना, राजधर्मः, प्रजाहितम्, ऐतिहासिकोपन्यासः

प्रस्तावना

शिवराजविजये ऐतिहासिकस्य शिवाजीचरितस्य आधारेण तादृशं नायकत्वं निर्मीयते, यस्मिन् देशस्य प्रतिष्ठा राज्ञः व्यक्तिगतयशसा सम्बद्धानि ततो विस्तृततरं प्रयोजनं धारयति। शिववीरस्य साहसम्, सहचराणां निष्ठा, आश्रमाणां राजनीतिकोपयोगः, विरोधिभिः सह संवादाश्च जनसमुदायस्य रक्षणाय समर्थस्य नेतृत्वस्य आवश्यकतां प्रतिपादयन्ति। अस्मिन् कथाविश्वे राज्यं भूभागस्य अधिकारेण सह जनानामन्तःकरणे विश्वासस्य स्थापनमपि अपेक्षते। अतः विजयस्य साहित्यिकमर्थं ज्ञातुं युद्धपरिणामस्य विवेचनमात्रं पर्याप्तं न भवति; विजयस्य प्रयोजनं साधनानि च परीक्षितव्यानि [1]।

राधावल्लभत्रिपाठी आधुनिकसंस्कृतगद्यस्य सन्दर्भे अस्य ग्रन्थस्य देशाभिमानं बाणदण्डिनोः गद्यपरम्परया सह सम्बद्धानि। तस्य विवेचनात् स्पष्टं भवति यत् ऐतिहासिकविषयस्य ग्रहणेन संस्कृतगद्ये सामयिकस्य सामूहिकाभिलाषस्य अभिव्यक्तिः सम्भवति [2, पृ. 11-12]। कृष्णकुमारस्य अध्ययनेऽपि आश्रमव्यवस्थायाः सङ्घटनात्मकं महत्त्वं, शौर्येण सह राजनीतिकौशलस्य आवश्यकता, शत्रुपक्षीयस्त्रीणां सम्मानश्च प्रतिपादिताः [3, पृ. 3, 8-9]। एताभ्यां व्याख्याभ्यां प्रस्तुतमध्ययनं प्रेरणां गृह्णाति, किन्तु देशाभिमानस्य प्रशंसातः अग्रे गत्वा तेन समर्थितस्य शासनस्य मर्यादां पृच्छति।

अत्र विचारणीयः प्रश्नः—स्वकीयस्य राज्ञो विजय एव स्वराज्यस्य सार्थकता, अथवा प्रजाभिः अनुभूयमानं रक्षणं न्यायश्च तस्य आवश्यकवयवौ? ग्रन्थस्य संवादाः द्वितीयस्य पक्षस्य परीक्षणाय पर्याप्तमवकाशं ददति। विशेषतः प्रजानां समसुखस्य घोषणा, राजकीयबन्धनस्य समर्थनम्, युद्धविरामस्य आवश्यकता चेति त्रयः प्रसङ्गाः आदर्शस्य व्यवहारस्य च सम्बन्धं जटिलयन्ति। एतेषामवलोकनेन नायकस्य प्रशस्तिमात्रे सीमितः पाठः विस्तरति, स्वराज्यचेतनायाः उत्तरदायित्वपूर्णं स्वरूपं च प्रकाशते।

अध्ययनदृष्टिः तथा ऐतिहासिकसन्दर्भ

प्रस्तुतविवेचने स्वराज्यचेतनाशब्देन स्वदेशस्य सम्मानरक्षणे स्वकीयस्य सामूहिककर्तृत्वस्य अभिलाषो गृह्यते। आदर्शराजधर्मशब्देन प्रजाहितं प्रति शासकस्य दायित्वम्, शक्तिप्रयोगस्य औचित्यम्, निर्णयेषु संयमश्च विवक्षिताः। एतौ प्रयोगौ व्याख्यानसाधनरूपौ स्तः; ग्रन्थस्य प्रत्येकस्मिन् प्रसङ्गे आधुनिकस्य राजनीतिकशब्दार्थस्य प्रत्यक्षोपस्थितिः न कल्प्यते। स्वराज्यस्य भावः देशानुरागे, पराधीनतायाः प्रतिरोधे, सङ्घटने, शासनस्य न्याय्यताविषयके तर्के च अन्विष्यते।

अत्र सप्तदशशताब्दीयस्य ऐतिहासिकपरिवेशस्य एकोनविंशशताब्दीयस्य साहित्यिकपुनर्निर्माणस्य च भेदः आवश्यकः। स्टुअर्ट गॉर्डन शिवाजीसम्बद्धस्य राज्यनिर्माणस्य पृष्ठभूमौ महाराष्ट्रस्य युद्धपीडाम्, बीजापुरमुगलयोः सङ्घर्षम्, शाहजीसम्बन्धान्, देशमुखकुलानां स्थापितमधिकारं च निर्दिशति [4, अध्यायः 3]। तादृशे बहुकेन्द्रिते परिवेशे घटितस्य इतिहासस्य साहित्यिकरूपान्तरणे देशः, धर्मः, वीरत्वं च अधिकं भावात्मकमैक्यं प्राप्नुवन्ति। उपन्यासस्य कथनं तस्मात् स्वतन्त्रतया पठनीयम्, यद्यपि तस्य ऐतिहासिकविषयः व्याख्यायाः आवश्यकः सन्दर्भः एव तिष्ठति।

पद्धतिदृष्ट्या पात्रस्य वचनं, कथायां तस्य परिणामः, पाठकस्य कृते निर्मितः मूल्यबोधश्च पृथक् परीक्ष्यन्ते। यत्र शिववीरः स्वशासनस्य श्रेष्ठत्वं प्रतिजानीते, तत्र प्रतिज्ञायाः समर्थने कथया किमुपस्थाप्यते इति द्रष्टव्यम्। यत्र अन्यत् पात्रं तं प्रश्नयति, तत्र तस्य प्रश्नस्य स्वतन्त्रं महत्त्वमस्ति। शास्त्रीयवचनानि तुलनार्थमुपयुज्यन्ते; तेषां प्रत्यक्षमनुकरणं ग्रन्थकारेण कृतमिति सम्बन्धो न कल्प्यते। एवं साहित्यिकस्वरूपं रक्षता तुलनात्मकपाठेन राजधर्मस्य विचारः कथायाः अन्तर्भागादेव विकसितुं शक्नोति।

स्वदेशानुरागः तथा स्वराज्यचेतनायाः सांस्कृतिकाधार

शिववीरस्य गौरसिंहसम्बोधने देशानुरागः सहजमनोवृत्तिरूपेण प्रतिपाद्यते। आश्रमसम्बद्धानां सहकारिणां कार्यं प्रशंसन् स भारतवर्षीयत्वं स्मारयति, तदनन्तरं स्वदेशसम्बन्धस्य सामान्यतां निर्दिशति—

भवति च स्वाभाविक एवानुरागः सर्वस्यापि स्वदेशे।

[1, प्रथमविरामः, द्वितीयनिःश्वासः, पृ. 69]

अस्य वचनस्य बलं देशानुरागस्य स्वाभाविकत्वप्रतिपादने वर्तते। देशस्य हिते प्रवृत्तिः अत्र बाह्याज्ञया आरोपितं कर्तव्यं न भवति; व्यक्तेः आत्मीयसम्बन्धात् उद्भवति। तेन सहकारिणां कार्यं राजसेवायाः परिधिमतिक्रम्य देशसेवायां प्रतिष्ठाप्यते। राजा तेषां भावनायाः एकमात्रः उत्पादकः नास्ति; पूर्वविद्यमानम् अनुरागं स परिचिनोति, अनुमोदते, कार्यदिशं च ददाति। अनेन नायकस्य नेतृत्वं जनानां निष्ठायां प्रतिष्ठितं दृश्यते।

तथापि वचनस्य समीपस्थः सन्दर्भः तस्य अर्थं विशदयति। वक्ता श्रोतॄणां उच्चकुलोत्पत्तिं सनातनधर्मस्य पावित्र्यं च स्मारयति [1, पृ. 69-70]। अतो देशानुरागस्य व्यापकं विधानं सामाजिकविशिष्टतया धार्मिकात्मपरिचयेन च सह निविष्टमस्ति। अस्यां संरचनायां देशः केवलं भौगोलिकः प्रदेशः न भवति; पूर्वपरम्परया, कुलगौरवेण, धार्मिकजीवनेन च अनुभूयमानः सामूहिकसम्बन्धः भवति। एतत् स्वराज्यचेतनायाः प्रेरकं सामर्थ्यमपि, तस्याः तत्कालीनं वैचारिकपरिमाणमपि सूचयति।

स्वदेशप्रेम्णः राजनीतिकरूपान्तरणं तदा घटते, यदा तस्य रक्षणाय श्रमः, साहसम्, व्यक्तिगतसौख्यस्य त्यागश्च अपेक्ष्यन्ते। भावः कार्यस्य निमित्तं भवति, कार्यं च भावस्य सत्यतां परीक्षते। अतः स्वराज्यचेतना अत्र निष्क्रियं गौरवस्मरणं न तिष्ठति। सा देशस्य अवमानं स्वकीयमवमानमिव अनुभूय तस्य निवारणाय प्रवृत्तिं जनयति। देशस्य अस्मिता व्यक्तेः प्रतिष्ठया सम्बध्यते, किन्तु तस्याः रक्षा एकाकिनः प्रयत्नात्

सिद्धयति इति कथा न दर्शयति। आश्रमसङ्घटनस्य विस्तारः अस्यैव सामूहिकस्य पक्षस्य कथात्मकमभिव्यञ्जनम्।

उत्तरवर्तिनि जयसिंहसंवादे शिववीरः स्वस्य बाल्यकालीनं देवीप्रेरणासम्बद्धं स्वप्नानुभवं स्मरति। तत्र स्वकीयस्य सङ्घर्षस्य प्रयोजनं निर्दिशता प्रयुक्तोऽयं वाक्यांशः विशेषतः अर्थवान्—

स्वदेशस्य स्वातन्त्र्यं धर्मञ्च रक्षितुम्। [1, तृतीयविरामः, नवमनिःश्वासः, पृ. 389]

अत्र स्वदेशस्य अनुरागः तस्य स्वातन्त्र्यरक्षणेन स्पष्टतया युज्यते। धर्मरक्षणं तेन सह अभिन्नस्य प्रेरणासूत्रस्य रूपं प्राप्नोति। पूर्वस्मिन् प्रसङ्गे सहकारिणां कार्यस्य अनुमोदनम् आसीत्; अस्मिन् तु स्वकीयप्रतिज्ञायाः अनुकूलः निर्णयः कः स्यादिति नायकः चिन्तयति। अतः देशभक्तिः केवलं अन्यान् प्रेरयितुं प्रयुक्तं वचनं न भवति। सा शासकस्य स्वनिर्णयेऽपि दायित्वं जनयति। सन्धिस्वीकारे तस्य संकोचः अस्य दायित्वस्य साक्षी भवति। स्वातन्त्र्यस्य सङ्कल्पः कथायां वास्तविकं निर्णयभारं वहतीति अस्य प्रसङ्गस्य विशेषः।

सङ्घटनम्, विश्वासः तथा राजकीयबुद्धिः

मुनिवेषधारिणां सहकारिणां वर्णने तपोवनस्य अर्थः परिवर्तते। गौरसिंहः शिववीराय आश्रमाणां परस्परसम्बन्धं, गुप्तसज्जतां, वृत्तान्तसङ्ग्रहस्य साधनानि च निवेदयति। धार्मिकजीवनस्य परिचिताः रूपभेदाः राजनीतिकसहकार्यस्य आश्रयाः भवन्ति [1, प्रथमविरामः, द्वितीयनिःश्वासः, पृ. 68-69]। कृष्णकुमारोऽपि अस्मिन् प्रसङ्गे स्वातन्त्र्यप्रयत्नस्य सङ्घटितं स्वरूपं पश्यति [3, पृ. 3]। साहित्यदृष्ट्या आश्रमः एवं निवृत्तेः स्थलमात्रं न भवति; सार्वजनिकस्य सङ्घटनस्य प्रतिकाराय सक्रियं स्थानं भवति।

अस्य प्रसङ्गस्य महत्त्वं युद्धसज्जतायाः कौतूहलेन समाप्तं न भवति। नायकस्य प्रभावः तदा कार्यक्षमः भवति, यदा तस्य समीपे यथार्था सूचना आगच्छति, विभिन्नस्थानेषु स्थिताः सहचराः समानप्रयोजनं जानन्ति, प्राप्तवृत्तान्ते च परस्परं विश्वसन्ति। तस्मात् वीरस्य एकस्य प्रतिभायाः अधस्तात् बहूनां पुरुषाणां श्रमः अस्ति। कथा यद्यपि नेतृत्वस्य केन्द्रे शिववीरं स्थापयति, तथापि तस्य सामर्थ्यस्य सामाजिकमाधारं सहकारिणां कार्यं प्रकाशयति। स्वराज्यस्य कल्पना अनेन सङ्घटनस्य समस्याया सह सम्बध्यते।

अत्र विश्वासः द्विविधं कार्यं करोति। सहचराणां मध्ये स गुप्तकार्यस्य सम्भावनां रक्षति; नेतारं प्रति स आदेशस्य स्वीकृतिं सुकरां करोति। परन्तु केवलं निष्ठा पर्याप्ता नास्ति। देशकालविवेकः, विरोधिनः सामर्थ्यस्य ज्ञानम्, उपायस्य चयनं च आवश्यकानि भवन्ति। शौर्येण सह कूटनीतेः आवश्यकतां कृष्णकुमारः अपि रेखाङ्कयति [3, पृ. 8]। एतस्मात् ग्रन्थे आदर्शवीरः आवेगमात्रप्रेरितः योद्धा न भवति। तस्य कर्तव्यं सामूहिकशक्तेः संरक्षणपूर्वकं प्रयोजनसिद्धिः। उपायस्य सफलत्वं तु तस्य न्याय्यत्वेन समं न भवतीति प्रश्नः अग्रिमेषु संवादिषु अधिकं स्पष्टो भवति।

सङ्घटनस्य अयं विस्तारः सामूहिककर्तृत्वस्य आभासं जनयति, किन्तु सर्वेषां समाननिर्णयाधिकारं न स्थापयति। सूचनाः राज्ञः समीपं नीयन्ते, निर्णयस्य प्रतिष्ठा च तस्य नेतृत्वे भवति। अतो बहूनां सहकार्यं नेतृत्वस्य केन्द्रीकरणेन सह वर्तते। एतस्मिन् भेदे स्वराज्यचेतनायाः कथानुरूपं स्वरूपं दृश्यते। जनाः देशरक्षणस्य सहकर्तारः सन्ति, परन्तु राजकीयव्यवस्थायाः सर्वेषु निर्णायकस्थानेषु तेषां समानः प्रवेशः कथया न प्रतिपादितः। सामूहिकस्य उद्यमस्य व्यक्तिगतस्य नेतृत्वस्य च सम्बन्धः अत्र सहभागितायाः निष्ठायाश्च आधारेण निर्मीयते, समानाधिकारस्य विस्तृतविधानेन न।

प्रजाहितं राजधर्मस्य मूल्यनिकष

स्वराज्यस्य अभिलाषं शासनस्य गुणवत्तया योजयितुं राजधर्मपरम्परायाः प्रजाहितविचारः उपकरोति। कौटिल्यस्य प्रसिद्धे वचने राज्ञः प्रयोजनं प्रजानां हितेन नियन्त्र्यते—

प्रजासुखे सुखं राज्ञः प्रजानां च हिते हितम्।

नात्मप्रियं हितं राज्ञः प्रजानां तु प्रियं हितम्॥ [5, 1.19.34]

अत्र राज्ञः सुखस्य स्वतन्त्रता सीमिता। तस्य इच्छया सुखं परिभाषितं न भवति; प्रजानां स्थित्या तस्य मूल्यं निश्चितं भवति। शिवराजविजयेऽपि प्रजानां प्रसादः शासनस्य श्रेष्ठत्वसमर्थने उपस्थाप्यते। रोशनारासंवादस्य पूर्वभागे बाह्याधिकारस्य जनानामन्तःकरणस्थस्य अनुरागस्य च भेदः कथ्यते [1, द्वितीयविरामः, अष्टमनिःश्वासः, पृ. 310–311]। अनेन शासनस्य स्थैर्यं भयजनितया आज्ञापालनवृत्त्या सह प्रजानां स्वीकृतिमपि अपेक्षते इति अर्थः निष्पद्यते।

तथापि प्रजासन्तोषस्य कथात्मकवर्णनं प्रत्यक्षं जनमतसर्वेक्षणं न भवति। तद् आदर्शनायकस्य राज्यं प्रति कथायाः पक्षधरं प्रतिपादनम्। अतः कौटिलीयस्य निकषस्य प्रयोगे राज्ञः आत्मवर्णनात् तस्य निर्णयानां परीक्षणं प्रति गन्तव्यम्। प्रजाः सुखिन्यः सन्तीति वक्तुः घोषणा पर्याप्ता स्यात् चेत्, शासनस्य आलोचनायाः अवकाशः एव न स्यात्। किन्तु कथायामेव प्रतिप्रश्नः उत्पद्यते, युद्धस्य दुष्परिणामाश्च निर्दिश्यन्ते। तेन घोषितस्य हितस्य स्वरूपं पुनर्विचार्यते।

अस्य तुलनात्मकस्य पाठस्य फलमिदं यत् राजधर्मः राज्ञः प्रभाववर्धनस्य साधनमात्रं न अवशिष्यते। स तस्य प्रभावस्य औचित्यं परीक्षते। स्वकीयः राजा अपि स्वहिताय प्रजाः पीडयेत् चेत् स्वदेशीयत्वमात्रेण तस्य निर्णयः समर्थयितुं न शक्यते। एवमेव देशरक्षणस्य नाम्ना कृतः प्रत्येकः उपायः समानं मूल्यं न प्राप्नोति। स्वराज्यचेतनायाः स्थायित्वाय प्रजाहितस्य पृथक् परीक्षाक्षमता अपेक्ष्यते। अयं निष्कर्षः कथायाः विविधसंवादान् एकस्मिन् विचारसूत्रे योजयति।

प्रजाशब्दस्य प्रयोगोऽपि अस्मिन् विवेचने महत्त्ववान्। स राज्ञः पालनाधीनान् जनान् निर्दिशति, येषां सुखदुःखाभ्यां शासनस्य गुणदोषौ ज्ञायेते। किन्तु राजानं नियोजयितुं परिवर्तयितुं वा तेषां संस्थागतः अधिकारः एतेषु वचनेषु न निरूपितः। अतः प्रजाहितस्य प्राधान्यं स्वीकृत्यापि तद् आधुनिकस्य जनप्रभुत्वस्य सम्पूर्णं प्रतिरूपं न भवति। ग्रन्थस्य मुख्यः आग्रहः शक्तिमतः शासकस्य गुणेषु तस्य व्यवहारस्य मर्यादायां च वर्तते। एतस्य ऐतिहासिकस्य भेदस्य अवगमनेन राजधर्मपरम्परायाः विशिष्टं योगदानं सुस्पष्टं भवति—राज्ञः स्वेच्छायाः उपरि हितस्य कर्तव्यस्य च अपेक्षा स्थाप्यते।

युद्धविरामः तथा प्रजारक्षणस्य कठिनः निर्णयः

जयसिंहशिववीरयोः संवादे स्वदेशरक्षणस्य अभिलाषः दीर्घयुद्धस्य विनाशकपरिणामैः सम्मुखीक्रियते। जयसिंहः शिववीरं प्रति वदति यत् एकस्य सेनापतेः हननेऽपि अन्यस्य आगमनं सम्भवति; अतः युद्धस्य आवर्तनं महाराष्ट्रस्य दुर्दशां निरन्तरं वर्धयेत्। स रोगाणां प्रसारं, दारिद्र्यम्, वस्तूनां महार्घतां, दुर्भिक्षं, प्रजानां सैनिकानां च उत्साहक्षयं क्रमशः निर्दिशति [1, तृतीयविरामः, नवमनिःश्वासः, पृ. 388–389]। तस्य तर्कस्य अन्ते राजधर्मः सन्धिना युज्यते—

इतीदृशेष्वेवावसरेषु सन्धी राजधर्मः। [1, तृतीयविरामः, नवमनिःश्वासः, पृ. 389]

अत्र सन्धेः समर्थनं जयसिंहस्य वचनमिति स्मर्तव्यम्। स विशिष्टे राजनीतिके प्रसङ्गे शिववीरस्य निर्णयं परिवर्तयितुमिच्छति। तस्य तर्कं प्रजाहितं राजनीतिकप्रयोजनं च सह वर्तते। तथापि युद्धपीडायाः निर्दिष्टः क्रमः तस्य कथनस्य स्वतन्त्रं तर्कबलं स्थापयति। युद्धस्य वीररसप्रधानं दर्शनं रोगिणः शरीरस्य, रिक्तस्य गृहस्य, दुर्लभस्य अन्नस्य च दृष्ट्या पुनः परीक्ष्यते। विजयस्य दूरस्थायाः सम्भावनायाः कृते वर्तमानस्य जनजीवनस्य अनन्तं क्षपणं कथं समर्थनीयमिति प्रश्नः अत्र अन्तर्निहितः।

शिववीरः क्षणं विमृश्य जयसिंहस्य वृद्धत्वं दूरदर्शित्वं राजधर्मज्ञानं च स्वीकरोति। राजपूतानां रक्तपातं सहचराणां बन्धुसदृशेषु युद्धं च अनभिलाषन् स उपदेशग्रहणाय प्रवर्तते। अनन्तरं करदानस्य स्वप्रजारक्षणस्य च सहावस्थानं जयसिंहेन प्रतिपाद्यते, शिववीरस्य स्वदेशस्वातन्त्र्यरक्षणसङ्कल्पस्तु पुनः स्मर्यते [1, पृ. 389]। एवं स्वातन्त्र्यस्य पूर्णाभिलाषः परिस्थितिजन्येन संरक्षणोपायेन सह द्वन्द्वं प्राप्नोति। नायकस्य आदर्शः अत्र निर्णयस्य मूल्यं वहति; स केवलं निर्बाधविजयस्य प्रतीकः न तिष्ठति।

शिववीरस्य उत्तरस्य अन्योऽपि पक्षः द्रष्टव्यः। तस्य युद्धविरामाभिमुखता केवलं सर्वसाधारणया करुणया न व्याख्येया; राजपूतान् स्वबान्धवसदृशान् मन्यमानस्य तस्य आत्मीयताबोधोऽपि तत्र कार्यं करोति। तेन प्रजाहितम्, सहजातीयसम्बन्धः, राजनीतिकः सामर्थ्यविचारश्च निर्णयस्य संयुक्तानि कारणानि भवन्ति। जयसिंहस्य प्रस्तावः स्वप्रजारक्षणे अवकाशं ददाति इति प्रतिपादितोऽपि करदानं स्वातन्त्र्यस्य पूर्णरूपेण तुल्यं न भवति [1, पृ. 389-390]। कथा तस्मात् एकस्य निर्विवादस्य समाधानस्य स्थाने परस्परस्पर्धिनां कर्तव्यानां भारं दर्शयति। रक्षितव्याः प्रजाः एव सङ्घर्षस्य निमित्तम्, तासामेव पीडा तस्य विरामस्य कारणं भवितुमर्हति।

मनुस्मृतौ राष्ट्रस्य क्षपणं राज्ञः स्वविनाशस्य कारणमुक्तम्—

मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः कर्षयत्यनवेक्षया।

सोऽचिराद्भ्रश्यते राज्याज्जीविताच्च सबान्धवः॥ [6, 7.111]

अस्य वचनस्य तुलनया जयसिंहस्य तर्कः स्पष्टतरः भवति। राजशक्तेः आधारभूतं राष्ट्रं पीडयित्वा दीर्घकालिकं रक्षणं साधयितुं न शक्यते। अत्र मनुवचने स्वराष्ट्रशब्दः स्वकीयम् अधीनप्रदेशं बोधयति; उपन्यासे विविच्यमानः स्वातन्त्र्याभिलाषः तस्मात् भिन्नः प्रश्नः। उभयोः साम्यं प्रजाक्षयस्य अनर्थत्वे वर्तते। तस्मात् परिस्थितिविवेकयुक्तः विरामोऽपि संरक्षणस्य अङ्गं भवितुमर्हति। शौर्यस्य मूल्यं युद्धस्य निरन्तरतया एव न निर्णीयते।

रक्षणस्य भौतिकः पक्षः

प्रजारक्षणस्य अर्थः शत्रोः आक्रमणनिवारणात् विस्तृततरः। युद्धस्य अनन्तरं जीविकायाः अभावः, परिवारस्य विघटनं, आश्रयहीनता च जनान् पीडयन्ति। शिवराजविजयस्य पूर्वोक्तौ संवादौ एतं प्रश्नं स्पृशतः—जयसिंहः दुर्भिक्षस्य विषये कथयति, शिववीरः रोशनारां प्रति युद्धहतवीराणां स्त्रीणां शोकं निर्दिशति [1, पृ. 311, 388]। अनेन कथायां प्रजाहितस्य भावात्मकः पक्षः भौतिकेन दुःखेन सह सम्बध्यते।

महाभारतस्य शान्तिपर्वणि एतादृशस्य दायित्वस्य स्पष्टं विधानं विद्यते—

कृपणानाथवृद्धानां विधवानां च योषिताम्।

योगक्षेमं च वृत्तिं च नित्यमेव प्रकल्पयेत्॥ [7, 12.87.24]

अत्र योगक्षेमः वृत्तिश्च रक्षणस्य अविच्छिन्नावयवौ। दुर्बलस्य जीवननिर्वाहः राज्ञः प्रसङ्गविशेषेण प्रदत्तस्य अनुग्रहस्य विषयमात्रं नास्ति; स निरन्तरं व्यवस्थापनीयं कार्यम्। उपन्यासस्य विवेचने अस्य निकषस्य प्रयोगेण विवेचनस्य मर्यादा स्पष्टा भवति। कथायां युद्धपीडितजनानां दुःखस्य उल्लेखः अस्ति, किन्तु तेषां निर्वाहस्य विस्तृतं प्रशासकीयविधानम् अस्मिन् संवादसमूहे न प्रतिपाद्यते। अतः ग्रन्थस्य करुणापूर्णा प्रजादृष्टिं स्वीकृत्यापि पूर्णविकसितायाः पोषणव्यवस्थायाः विवरणमत्र प्राप्तमिति वक्तुं न शक्यते।

एषः भेदः ग्रन्थस्य मूल्यं न्यूनं न करोति। स तस्य साहित्यिकप्रयोजनं विशदयति। उपन्यासः शासकस्य मनसि सार्वजनिकदुःखस्य प्रवेशं दर्शयति; शास्त्रीयवचनं तस्य दुःखस्य निवारणाय नित्यकर्तव्यस्य अपेक्षां स्थापयति। उभयोः संयोगेन आदर्शराजधर्मस्य प्रश्नः अधिकं मूर्तः भवति। प्रजाः कस्य ध्वजस्य अधः वसन्तीति प्रश्नेन सह कथं जीवनं यापयन्तीति प्रश्नोऽपि विचारस्य केन्द्रे आगच्छति। स्वराज्यस्य संरक्षणात्मकं प्रयोजनम् एवं जनानां नित्यजीवनस्य स्थैर्येण सम्बध्यते।

समव्यवहारस्य उद्घोषः तथा रोशनारायाः प्रतिप्रश्नः

रोशनारा मूलपाठे रसनारीति निर्दिष्टा। तया सह संवादे शासनस्य सार्वजनीनं दायित्वं स्पष्टतया प्रकटते। शिवराज्ये यवनाः अपि प्रसन्नाः सन्ति वा इति पृष्ठः शिववीरः उत्तरति—

सर्वासां प्रजानां समान एव मोदः,

न भवति शासनकाले जातिनामाद्युद्धट्टनमावश्यकम्।

[1, द्वितीयविरामः, अष्टमनिःश्वासः, पृ. 311]

अस्य उत्तरस्य विशेषता शासनव्यवहारस्य क्षेत्रे जातिनामादीनामनावश्यकत्वप्रतिपादनम्। स्वदेशानुरागस्य पूर्वोक्ते वचने धार्मिकात्मपरिचयः प्रेरकः आसीत्; अत्र अधीनजनानां सुखस्य विषये व्यापकं प्रतिपादनं क्रियते। उभे वचने एकस्मिन् ग्रन्थे सह वर्तते। तस्मात् सांस्कृतिकनिष्ठा समस्तप्रजापालनस्य आदर्शेण कथं सम्बध्यते इति प्रश्नः उपन्यासस्य अन्तः एव उद्भवति। उत्तरस्य व्यापकता धार्मिकविरोधप्रधानान् अन्यान् कथांशान् विचारयितुं अतिरिक्तं मानदण्डं ददाति।

किन्तु रोशनारा तत्क्षणमेव आत्मनोऽपहरणस्य कारणं पृच्छति। अयं प्रतिप्रश्नः सामान्यस्य शासनगौरवस्य सम्मुखे एकस्याः व्यक्तेः अनुभूतिं स्थापयति। बन्धनगतायाः रोशनारायाः स्थितिः सामान्यप्रजायाः स्थित्या सर्वथा समाना नास्ति; तथापि तस्याः प्रतिप्रश्नः व्यक्तेरनिच्छायाः राजहितस्य च सम्बन्धं परीक्षते। शिववीरः तां सुरक्षाविषये आश्वासयति, रक्तपातं युद्धविधवानां दुःखं च स्मारयति, तामाश्रित्य तस्याः पित्रा सह सन्धेः सम्भाषणं प्रतिपादयति [1, पृ. 311]। उत्तरं स्वप्रयोजनस्य सार्वजनिकं समर्थनं ददाति, किन्तु प्रश्नस्य व्यक्तिनिष्ठं पक्षं पूर्णतया न निरस्यति।

अत्र राजधर्मस्य वास्तविकं द्वन्द्वं प्रकटते। बहूनां दुःखशमनाय प्रयुक्तस्य उपायस्य मध्ये एकस्या अनिच्छा उपेक्षिता भवति। तस्याः शारीरिकसुरक्षायाः आश्वासनं तस्याः स्वतन्त्रेच्छायाः स्वीकृत्या समानं नास्ति। कथा शिववीरस्य संयमं गौरवं च स्थापयितुमिच्छति; तथापि तस्याः पात्रमेव तद्गौरवं प्रश्रयितुं समर्थं वाक्यं उच्चारयति। अतः समीक्षात्मकपाठे राज्ञः सदुद्देशस्य स्वीकृतिः उपायस्य औचित्यविचारं निरुद्धं न अर्हति। एषा विशिष्टा कथास्थितिः स्वराज्यचेतनाम् अनियन्त्रितस्य शासकाधिकारस्य समर्थनात् भिन्नं मूल्यनिकषं प्रति नयति।

संवादस्य रचनायां प्रश्नस्य स्थानमपि विचारणीयम्। प्रजानां समानसुखस्य प्रतिज्ञायाः अनन्तरमेव अपहरणस्य प्रश्नः आगच्छति; मध्यवर्ती कथाविस्तारः तयोः सम्बन्धं न व्यवदधाति। तेन सामान्यं विधानं विशिष्टेन अनुभवेण साक्षात् परीक्ष्यते। पाठकः राज्ञः उत्तरं शृणोति, किन्तु प्रश्नस्य पूर्वोपस्थितिं विस्मर्तुं न बाध्यते। एतादृशे पाठे विरोधिपक्षीयं पात्रं नायकस्य प्रशंसायाः साधनमात्रं न अवशिष्यते; तस्य वचनं शासनस्य स्वसमर्थनाय प्रत्युत्तरमपेक्षते। कथायाः एषा संवादक्षमता तस्याः विचारविस्तारस्य आधारः। आदर्शस्य गौरवं तदा अधिकं सार्थकं भवति, यदा तद् अनुभवजनितं प्रश्नं सोढुं शक्नोति।

नायकादर्शस्य सामर्थ्यं सीमाश्च

शत्रुपक्षीयानां स्त्रीणां सम्मानः शिववीरस्य आत्मवर्णने स्पष्टः। स बलात्कारभयस्य अभावं प्रतिजानीते, विरोधिनामपि दुहितृणां सम्मानं स्वशासनस्य वैशिष्ट्यं मन्यते [1, पृ. 311]। कृष्णकुमारः अस्य प्रसङ्गसमूहस्य व्याख्याने शौर्यस्य सदाचारस्य च संयोगं प्रधानतया गृह्णाति [3, पृ. 8-9]। एतत् प्रतिपादनं नायकस्य आत्मसंयमं विवृणोति। विजयेन लब्धस्य अवसरस्य व्यक्तिगतभोगाय उपयोगः तस्य आदर्शे अननुमतः भवति।

तथापि स्त्रीसम्मानस्य संरक्षणप्रधानं समर्थनं स्वायत्तव्यक्तित्वस्य प्रश्नं सम्पूर्णतया न समापयति। सम्मानिता स्त्री अपि राजकीयविनिमयस्य साधनं भवितुमर्हतीति रोशनाराप्रसङ्गः दर्शयति। रक्षणस्य कृते समर्थः राजा आवश्यकः इति कथायाः स्थापना युक्ता भवतु; रक्षितव्यस्य जनस्य वचनं निर्णयं कथं प्रभावितं करोतीति प्रश्नः ततोऽपि अग्रे वर्तते। राजधर्मस्य समीक्षायामयं सूक्ष्मः भेदः रक्षणस्य गौरवं तस्य सीमया सह अवगन्तुं साहाय्यं करोति।

धार्मिकविरोधस्य चित्रणेऽपि साहित्यिकस्य आदर्शिकरणस्य सीमा विचारणीया। स्वकीयपक्षस्य गौरवस्य विरोधिपक्षस्य अवमानस्य च तीव्रभेदेन कथायां भावात्मकं समर्थनं निर्मायते। इतिहासलेखने तु यदुनाथसरकारः शिवाजिमहाराजेन हिन्दुदेवालयेभ्यः मुस्लिमधार्मिकस्थानेभ्यश्च प्रदत्तस्य आश्रयस्य उल्लेखं करोति [8, पृ. 421]। एषः उल्लेखः उपन्यासस्य प्रत्येकस्य प्रसङ्गस्य सत्यापनं न करोति; ऐतिहासिकस्य शासनव्यवहारस्य जटिलतां स्मारयति। अतः कथायाः विरोधभाषां समग्रस्य ऐतिहासिकसमाजस्य अविकलचित्रमिति स्वीकरणं न युक्तम्।

साहित्यिकनायकस्य कार्यं पाठकस्य मूल्यबोधं सङ्घटयितुमपि भवति। दीर्घवर्णनैः गौरवस्य, तीक्ष्णैः संवादैः निर्णयस्य, परस्परविरुद्धैः प्रतिपादनैः शासनौचित्यस्य च अनुभवः रच्यते। स्वदेशप्रेम्णः वाक्यं सङ्घटनस्य विवरणेन पुष्टिं प्राप्नोति; प्रजासुखस्य प्रतिज्ञा अपहरणप्रश्नेन परीक्ष्यते; वीरतायाः उत्कर्षः सन्धिविचारेण मर्यादां प्राप्नोति। अतः ग्रन्थस्य विचारसम्पदा उपदेशवाक्यानां सङ्ग्रहेण न ज्ञायते। कथायां कस्य वचनस्य सम्मुखे कस्य अनुभवः स्थाप्यते, कः निर्णयः किं रक्षति किं त्यजति च, इत्यस्य परीक्षणेन सा अधिकं स्पष्टा भवति।

एवं पठ्यमानः शिवराजविजयः आधुनिकसंस्कृतगद्यस्य वैचारिकसामर्थ्यमपि प्रकाशयति। संस्कृतस्य परम्परागतं गौरवं ऐतिहासिकनायकस्य विषये प्रयुज्य ग्रन्थकारः पाठकस्य देशसम्बन्धं सघनं करोति। त्रिपाठिना लक्षितः शास्त्रीयगद्यस्य राष्ट्रियदृष्टेः सम्बन्धः अस्मिन् बिन्दौ उपयोगी भवति [2, पृ. 11-12]। पूर्वकालस्य नायकः स्मरणस्य विषयः सन्नपि उत्तरकालीनस्य पाठकस्य कर्तव्यचिन्तां प्रेरयितुं शक्नोति। किन्तु इतिहासस्मृतिः यदा नायकस्य दोषरहितत्वे एव समाप्ता भवति, तदा कथायाः अन्तःस्थिताः प्रश्नाः अदृश्याः स्युः। प्रस्तुतस्य पाठस्य प्रयत्नः देशाभिमानस्य प्रभावं स्वीकृत्य तेन सह प्रवर्तमानं निर्णयसङ्घटनमपि प्रकाशयितुमस्ति।

निष्कर्ष

शिवराजविजयस्य स्वराज्यचेतना स्वदेशस्य आत्मीयत्वात् आरभ्य सङ्घटितस्य प्रतिरोधस्य प्रजाहितपरस्य शासनस्य च कल्पनां प्राप्नोति। आश्रमसम्बद्धानां सहकारिणां कार्यं तस्याः सामूहिकमाधारं प्रकाशयति; स्वदेशानुरागः तस्मै भावात्मकं बलं ददाति। आदर्शराजधर्मः अस्य बलस्य प्रयोजनं निर्धारयति—प्रजानां रक्षणम्, विश्वासस्य अर्जनम्, शक्तिप्रयोगे संयमः, युद्धजनितस्य दुःखस्य शमनं च तस्य अपेक्षाः भवन्ति।

तथापि ग्रन्थस्य वैशिष्ट्यं पूर्णतया निर्विरोधस्य आदर्शस्य प्रस्तुतौ न सीमितम्। रोशनारायाः प्रतिप्रश्नः समसुखप्रतिज्ञायाः व्यवहारगतम् अन्तर्द्वन्द्वं प्रकाशयति। जयसिंहस्य सन्धितर्कः स्वातन्त्र्यसङ्कल्पं जनजीवनस्य तात्कालिकया रक्षणावश्यकतया सह योजयति। शास्त्रीयतुलना एतेषां प्रसङ्गानां मूल्यनिर्णये प्रजाहितस्य प्राधान्यं, राष्ट्रक्षपणस्य निषेधं, निर्बलजनानां निर्वाहदायित्वं च स्पष्टयति। अतः अस्य उपन्यासस्य समीक्षात्मकाध्ययने स्वराज्यं शासकपरिवर्तनस्य उपलब्धेः विस्तृततरम्; तस्य सार्थकता शासनाधीनानां जनानां हितेन निरन्तरं परीक्ष्यमाणा भवति। देशाभिमानस्य राजकीयदायित्वस्य च अयमेव सम्बन्धः शिवराजविजयस्य स्थायिनं वैचारिकमूल्यं निर्माति।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. अम्बिकादत्तव्यासः, शिवराजविजयः, रामजीपाण्डेयशास्त्रिकृतवैजयन्तीटीकासहितः, जितेन्द्रियाचार्यः, संशोधकः। काशीः कृष्णकुमारव्यासः, व्यासपुस्तकालयः, 1952।
2. राधावल्लभत्रिपाठी, “प्रधानसम्पादकस्य प्रस्तावना” [शीर्षकानुवादः], आधुनिकसंस्कृतसाहित्यानुशीलनम्, युर्गेन हानेडर् तथा मोस् ब्रू सम्पादकौ। ग्रेटिल्-अन्तर्जालीयसंस्करणम्, 2014, पृ. 4-20।
3. कृष्णकुमारः, “पण्डिताम्बिकादत्तव्यासः—एकः राष्ट्रियकविः” [शीर्षकानुवादः], स्वनामधन्यः पण्डिताम्बिकादत्तव्यासः—व्यक्तित्वं कृतित्वं च [ग्रन्थनामानुवादः]। जयपुरम्: राजस्थानसंस्कृताकादमी, प्रकाशनवर्षम् अनिर्दिष्टम्, पृ. 1-10; प्रकाशकीयवक्तव्यं संवत् 2009।

4. स्टुअर्ट गॉर्डन, मराठा: 1600-1818 [शीर्षकानुवाद:]। केम्ब्रिज्: केम्ब्रिज्-विश्वविद्यालयप्रकाशनम्, 1993, अध्याय: 3, पृ. 59-90।
5. कौटिल्यः, कौटिलीयार्थशास्त्रम्, रा. प. कङ्गले, सम्पादकः, द्वितीयसंस्करणम्। मुम्बई: मुम्बईविश्वविद्यालयः, 1969, 1.19.34।
6. मनुः, मनुस्मृतिः, कुल्लूकभट्टकृतमन्वर्थमुक्तावलीसहिता, ज. ल. शास्त्री, सम्पादकः। दिल्ली: मोतीलालबनारसीदासः, 1983, 7.111।
7. महाभारतम्, शान्तिपर्व, भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरस्य समीक्षितसंस्करणाधारितः सङ्गणकीयपाठः; मुनिओ तोकुनागा, पाठनिवेशकः, जॉन् डी. स्मिथः, पाठसंशोधकः। सङ्गणकीयपाठाधिकारवर्षम् 1999; पाठपरिष्कारः, 16 जून 2011, 12.87.24।
8. यदुनाथसरकारः, शिवाजी तस्य युगं च [शीर्षकानुवादः], संशोधितं परिवर्धितं द्वितीयसंस्करणम्। लन्दनम् तथा न्यूयॉर्कः लॉङ्गन्स, ग्रीन् एण्ड् कम्पनी, 1920, पृ. 421।